

Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján

1. Mielőtt az előadásom címében jelzett kérdéskör kifejtéséhez kezdenék, a Csongrád megyében folyó földrajzinév-munkálatok jelenlegi helyzetéről s ezzel kapcsolatban egy-két tudományos problémáról szeretnék röviden szót ejteni.

Először is örömmel adhatok számot arról, hogy az 1960-as évek végén történt kezdeti nekibuzdulás, majd a jó néhány évig tartó megtorpanás után a megyei tanács megértő támogatása és a Hazafias Népfront megyei bizottságának közreműködése révén egy-két év óta kedvező fordulat következett be a földrajzi nevek gyűjtésében. A legfontosabb most már az, hogy a bizonyos fokig nehezebbé vált anyagi körülmények közepette is minél előbb befejezzük a megye minden egyes településén a gyűjtőmunkát, hogy majd belátható időn belül asztalra teheszük a Csongrád megyei névgyűjteményt is.

Ismeretes, hogy INCZEFI GÉZA már az 1950-es évektől szorgalmasan gyűjtötte a földrajzi neveket a megye egy részén, és gyűjtését — gazdag levéltári forrásanyaggal kiegészítve — két nagyobb terjedelmű munkában meg is jelentette (Szeged környékének földrajzi nevei: NytudÉrt. 22. sz. és Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata [Makó környékének földrajzi nevei alapján]: Nyelvészeti Tanulmányok 14. sz.). Ezekkel a kiadványokkal Inczeffi elévülhetetlen érdemeket szerzett, az élő névanyagra kiterjedő gyűjtése azonban — elsősorban a Szeged környékének földrajzi nevei című munkájában — eléggé hiányos. Tudományos szempontból a leendő közlétevének, szerkesztőknek az egyik gondot mindenképpen az okozza, hogy miképpen viszonyuljon a megyei névgyűjtemény Inczefinek említett dolgozataihoz. Nem kétséges, hogy a Csongrád megyei kötetnek majd egységesnek kell lennie, követve a már megjelent vagy megjelenés előtt álló kiadványok elfogadottnak tekinthető szempontjait, módszereit. Hogy ezeknek a kívánalmaknak a leendő csongrádi kötet meg tudjon majd felelni, ahhoz véleményem szerint egyrészt az szükséges, hogy Inczefinek említett gyűjtéseit az élő névanyaggal kiegészítsük, másrészt — bármennyire sajnálatos — le kell mondanunk arról az elmélyült levéltári kutatásról, amely az ő munkáit jellemzi, mert ha nem így tennénk, akkor nemcsak az eddigi kiadványok gyakorlatától térnénk el, hanem a névgyűjtemény megjelentetését is jó néhány évvel elodáznánk, nem is szólva a történeti anyag esetleges egyenetlenségeiről és a többletköltségekről.

Nyilvánvalóan az is megnehezíti a közlétevé és szerkesztés munkáját, hogy néhány településen — a megye délkeleti részén és Szeged környékén — szlovák, illetőleg szerb nyelvjárási névanyaggal kell számolnunk. Ezeknek a gondoknak a sikeres leküzdésére egyrészt az eddigi megyei kötetek adhatnak segítséget, másrészt a közreműködő szakemberek tapasztalatai nyújtanak reményt.

2. A fentiek előrebocsátása után a továbbiakban Csongrád megye nyelvjárási sajátosságairól igyekszem — legalábbis vázlatos — képet rajzolni, egyrészt

némileg annak az igazolására, hogy a földrajzi nevek — természetesen csak bizonyos fokig — egy-egy kisebb-nagyobb terület nyelvjárasi jelenségeinek a megismeréséhez is adalékul szolgálhatnak, másrészt főképpen azzal a céllal is, hogy ezzel az áttekintéssel a megye földrajzi neveinek ellenőrzését és közzétételét valamelyest megkönnyítsem, elősegítsem.

A magyar dialektológiában általánosan elfogadottnak tekinthető az a megállapítás, hogy a különféle nyelvjárasi jelenségek határa viszonylag ritkán esik egybe a megyehatárokkal, s hogy most mégis egy megye nyelvjárasi sajátosságairól próbálok rövid összefoglalást adni, annak tulajdonképpen egyetlen, gyakorlati megfontolásból eredő oka van, mégpedig az, hogy a földrajzi nevek gyűjtése és megjelentetése az egész megyére terjed ki.

Csongrád megye nagy része — a magyar nyelvjárások hagyományos osztályozása szerint — a déli nyelvjárastípushoz tartozik, csupán a Makótól keletre eső községek (pl. Csanádpalota nyelvjárása; vö.: Nyr. LXXXV, 327—30) s a Hódmezővásárhelytől északkeletre és részben északra található települések nyelvjárása alkot átmeneti sávot a déli és a tiszai nyelvjárasterület között. Ebben az átmeneti sávban — kisebb-nagyobb mértékben — már a tiszai nyelvjárastípusra jellemző vonások is egyre inkább föllelhetők (pl. az illabiális *ë*-zés Apátfalván, Csanádpalotán, Szegváron, Szentesen, Fábiansbestyénen, vagy a zárt *í*-zés is, amely általában kisebb intenzitással jelentkezik, pl. Bokrososon és Szentesen).

Lássunk ezek után néhány példát azokra a nyelvjárasi jelenségekre, amelyek a földrajzi nevekből is megmutatkoznak!

Kétségtelenül a legismertebb és a legelterjedtebb ezen a vidéken a labiális *ö*-zés, amely — az említett átmeneti sáv kivételével — lényegében a megye nagy részén, alig eltérő megterheltségbeli különbségekkel, ma is eleven sajátosság. Központi magvának a Szeged—Hódmezővásárhely—Makó alkotta háromszög alakú terület és ezek közvetlen környéke látszik, de ide sorolható — mint BÁLINT SÁNDOR munkáiból tudjuk — a megye délnyugati része, Szegedtől északra pedig egészen a Csengeléig terjedő tájegység, mindaz, ami egykor Szeged város földesúri birtoka volt. Nem tartozott viszont Szegedhez a XVIII. század első harmadában a Mátra vidékéről települt, palócos nyelvjárászigetet alkotó Kiskundorozsma és a tőle északnyugatra fekvő, közeli kun puszták területe. Egyébként Szeged város régi határának földrajzi neveit foglalja magában INCZEFINEK a már említett Szeged környékének földrajzi nevei című munkája. Az ebben közzétett földrajzi nevek Szeged nyelvi sajátosságait mutatják, s ez teljesen nyilvánvaló, ha tudjuk, hogy Szeged régi birtokának a betelepítése elsősorban a városból kirajzó lakosság révén következett be. Ilyen, szegedi nyelvjárasi vonásokat tükröző nevek Inczeffi dolgozatában a következők: labiális *ö*-zést mutató alakok: *Ábrahámhogy, Aszalóhogy, Vizvöttehogy; Bábakörösz, Börcsökörösz; Kerekgyöp, Nagyszög; Epörjes, Ménösjárás, Seregjés* stb.; szórványos zárt *ú*-zás (és *u*-zás) meg zárt *ü*-zés is jelentkezik: *Bukorhogy, Rúzsalapos*; illetőleg *Kúhalom, Marostú*; kisebb fokú labiális *ü*-zéssel és illabiális *i*-zéssel is találkozunk: *Jóskaszüget, Lüstös*, illetőleg *Kilsöszatymaz, Kilsövetye* stb. (Ezeket a példákat egyébként annak a helyesírási és fonetikus átírási eljárásnak megfelelően közöltem, ahogy azok Inczeffi munkájában szerepelnek.)

3. A továbbiakban elsősorban az általam gyűjtött, illetőleg már ellenőrzött névanyagból szeretnénk bemutatni olyan példákat, amelyek a megye nyelvjárásának egészére vagy nagyobb részére jellemzőek.

I. A fonémaállományt illetően az egész területen megvan — igen nagy megterheltségbeli különbségekkel — a zárt *ë*. Azokon a településeken, amelyekben a labiális *ö*-zés erős fokban jelentkezik, az *ë* nagyon ritkán fordul elő, hiszen *ö* áll a helyén, de azért vegyes hangrendű szavakban számolnunk kell vele (Pl. Mindszenten: *Grécsó-sarok*, *Landër*; Kiszomboron: *Gózsëmi-kút*, *Halësz*; Ferencszálláson: *Rigër-tanya*; Székkutason: *Lëbuki-csárda*; stb.).

II. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása az egész megyében meglehetősen erős fokú, a félhosszú realizáció mellett a hosszú megoldás sem ritka. Véleményem szerint a földrajzi nevekben csak azokban az esetekben jelöljük az *l*, *r*, *j* előtti magánhangzó nyúlását, ha teljes értékű hosszú magánhangzó hallatszik (pl. Mártélyon: *Macélka-rompa*; Tiszaszigeten: a *Jëruszka* melletti változatként *Jëruszka* név is használatos; Mindszenten: *Elegei-kör*; Szegváron: *Déódal olvasó-kör*, *Polgári-kör*; stb.). Ugyanígy el van terjedve a hangsúlyos helyzetbeli magánhangzók nyúlása is (pl. Szegváron: *Régi pósta útca*; Tiszaszigeten: *Cúkor útca*, *Fértáj*, az utóbbi esetben az *r* nyújtó hatása is közrejátszik); az *utca* szó *ú*-jának nyúlása különösen gyakori (pl. Algyón: *Fazëkas útca*, *Nyírfa útca*; Szőregen: *Rigó útca*, *Szív útca*; Klárafalván: *Csipei útca*; stb.).

III. A szótagzáró *l* kiesése — miként a magyar nyelvjárásokban szinte mindenütt, legföljebb különböző intenzitással — a mi vidékünkön is megvan, ahogy azt a következő földrajzi nevek is mutatják; pl. Klárafalván: *Kis-tötés*, *Pót-fődek*; Apátfalván: *Cser-vőgy*, *Jegyző-főd*; Szegváron: *Déódal*, *Kenderfődek*; stb. A *belső, külső* szavakkal összetett nevekben — úgy tűnik — valamivel ritkábban esik ki az *l* (pl. Mindszenten: *Fölső-Ludasi-halastó*).

Itt említem meg, hogy a *rév* köznévi utótagú földrajzi nevekben gyakori a *v* elmaradása szó végéről (pl. Algyón: *Kis-ré*, *Nagy-ré*; Mindszenten: *Nagy-ré*; stb.), egy-két esetben pedig az *r* pótlónyúlásos kiesése is előfordul (pl. Szegváron: *Ór-hëgy*).

4. A továbbiakban azokat a nyelvjárási jelenségeket veszem sorra, amelyek területi megoszlást mutatnak a megyében, vagyis nem jellemzőek a megye egész területére, hanem — bizonyos megterheltségbeli eltérésekkel — annak kisebb-nagyobb részén fordulnak elő.

I. Ilyen jelenség megyénkben mindenekelőtt a labiális *ö*-zés, amelynek elterjedtségéről, határáról már szót ejtettem Inczefinek említett dolgozata alapján. Itt most azért térek vissza rá, mert egyrészt további példákon szeretném bemutatni a labiális *ö*-zés eseteit, másrészt egy-két földrajzi köznévet (a *gyep* és a *kereszt*) alapján az elterjedési körét igyekszem pontosabban megrajzolni.

a) Az *ö*-zés — mint ismeretes — a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli illabiális *ë* helyén fordul elő (pl. Algyón: *Kemös*, *Kendörös*; Kiszomboron: *Szögédi útca*, *Kendör-tó*; Mártélyon: *Körtéjősi-gátörház*, *Könyere-hát*, *Szökfűcsárda*; Mindszenten: *Högyös-halom*, *Téglási-högy*; stb.), de — amint már részletesebben is kifejtettem — ez a jelenség a megye keleti, északkeleti részén nincs meg (pl. Apátfalván: *Kender-főd*; ez várható Pitvaroson és a környékbeli községekben is, ahol településtörténeti okok is közrejátszanak a köznyelvihez közeli nyelvjárási formák elterjedtségében). Vásárhelytől északra érdekes képet mutat az *ö*-zés: Mindszent még *ö-ző*, Szegvár már nem (pl. *Kendërfődek*, *Síró-hëgy*), továbbá Szentés sem (itt például a zárt *í*-zés tekintetében városrészek — Alsópárt és Felsőpárt — között is különbség van), még északabbra viszont Csongrádon ismét fölbukkan az *ö*-zés. Az *ö*-zésnek ez a területi megoszlása mindenesetre azt jelzi, hogy dialektológiai szempontból nagyon hasznos és ta-

nulságos lenne ezt a kérdést — nagyobb nyelvi anyagon — részletesebben megvizsgálni.

b) Mint ismeretes, a nyelvatlások megjelenésének egyik tanulsága az volt, hogy az egyes nyelvi jelenségek szavanként terjednek, vagyis a hangtörvények nem mindig érvényesülnek minden egyes szóban. Hogy ez valóban így van, azt például az *ö*-zés körébe tartozó *gyöp* és *köröszt* szavak példája is mutatja, hiszen ezek nemcsak az erősen *ö*-ző területeken élnek ebben a formában (pl. Kiszomboron: *Szögedi-köröszt*, *Gujás-gyöp*, Mártélyon: *Pásztor-gyöp*, Mindszenten: *Józsepi-köröszt*; stb.), hanem az illabiális *ë*-zést mutató nyelvjárásokban is *ö*-vel hangzanak (pl. Apátfalván: *Belezi-köröszt*, *Gyöp-ugar*; Szegváron: *Sápi-köröszt*; stb.), de a palóc vidékről települt Dorozsmán illabiális *ë* fordul elő (pl. *Virág-kérészt*).

II. A többi nyelvjárási jelenség olyan, hogy nemcsak a földrajzi nevek köznévi elemeiben van rájuk kevés példa, hanem általában is szórványosan jelentkeznek más közszavakban is.

a) Ilyen kis hatású jelenség az *i* rovására fellépő labiális *ü*-zés. Erre a jelenségre elsősorban azokon a településeken találunk példákat, ahol a labiális *ö*-zés nagy megterheltségű (pl. Tiszaszigeten: *Kis-szüget*, *Szügeti-homokos*, *Szüget-tető*).

b) Szintén kevés szóra terjed ki a nyiltabb magánhangzó helyén jelentkező zárt *u*-zás és zárt *ü*-zés, az *ö*-vel szembeni zárt *ü*-zés jelensége. Lássunk ezekre is egy-két példát anyagunkból! Pl. Apátfalván: *Marus*, *Marus utca*; Tiszaszigeten: *Vájugos* : *Vájogos*; Mindszenten: *Küvesút*; Klárafalván: *Csütelep*; Kiszomboron: *Küház*; stb.

c) Szentesen és környékén, továbbá a Csongrád körüli falvak egy részének nyelvjárásában az *é*-vel szemben jelentkező zárt *i*-zésre is találhatunk példákat (pl. Bokros névanyagában: *Fehir-köröszt*, *Kik-ér*, *Csipai-sziget*).

III. Külön szólok a földrajzi nevekben mindenütt gyakran előforduló *dülő* köznévi és 'a töltésen átvezető út, ösvény' jelentésű *rampa* köznévi hangtani változatairól.

A *dülő* földrajzi köznévi hangalakú változata megfigyelésem szerint valamivel gyakoribb vidékünkön, mint a hosszú *ü*-s és rövid *l*-es formája (pl. Apátfalván: *Bélési-dülő*; Ferencszálláson: *Hosszú-dülő*; Székkutatason: *Kishalmi-dülő*; stb.), de föltétlenül számolni kell *dülő* megoldású variánssal is, miként azt INCZEFInek Makón és környékén gyűjtött névanyaga mutatja (Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata).

A *rampa* köznévi ebben a hangalakban fordul elő INCZEFInek az imént idézett munkájában, továbbá Kiszomboron (pl. *Kútajji-rampa*) és Klárafalván is (pl. *Kis-réti-rampa*), de él ennek a szónak zárt *o*-s ejtése is megyénkben (pl. Apátfalván: *Kis-közi-rompa*, *Szilvási-rompa*; Mártélyon: *Korhányi-rompa*, *Strandi-rompa*; Mindszenten: *Tinó-rompa*; Szegváron: *Órházi-rompa*; stb.).

5. Miként a bevezetésben jeleztem: ezzel az áttekintéssel az volt a célom, hogy vázlatos képet rajzoljak Csongrád megye nyelvjárásáról, mégpedig abból a szempontból, ahogyan az itteni nyelvjárási sajátosságok a földrajzi nevekben visszatükröződnek. Ehhez az összeállításához nem tudtam ugyan felhasználni a megye teljes anyagát, de egyrészt az Inczeffi által már publikált, másrészt a meglevő és a még közzé nem tett földrajzi nevek alapján talán sikerült olyan összefoglalást készítenem, amely fogódzót jelenthet a Csongrád megyei névgyűjtemény közzétévoinek munkájában az eljövendő és remélhetőleg hamarosan végrehajtható helyszíni ellenőrzések során.

SZABÓ JÓZSEF